
ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ С. ПИЛЯВА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ ПИЛЯВЕЦЬКОЇ БИТВИ)

Л. І. Виногродська

Стаття присвячена визначенню місцезнаходження Пилявецької битви, що сталася між військами Б. Хмельницького та підяками у вересні 1648 р., а також розкопкам замку XVII ст. в с. Пилява. Результати досліджень свідчать, що замок був розташований на укріпленому замчищі XIII—XV ст., знищенному татарами.

Розгром польського війська у вересні 1648 р. під Пилявою (нині с. Пилява Хмельницької обл. Старосинявського р-ну) був важливою подією у розвитку військових дій народно-визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Ганебна втеча польського війська з поля бою надзвичайно зміцнила боевой дух повстанців, які переслідували втікачів аж до Львова і Замостя. Ця перемога примусила польський уряд на чолі з новообраним королем Яном Казимиром погодитися на встановлення тимчасового перемир'я, оскільки Польща була не готова до ведення подальшої війни. Б. Хмельницький, припинивши переслідування, зупинився зі своїм військом біля польського міста Замостя і розгорнув активну дипломатичну діяльність з Угорщиною, Молдовою та Росією з метою створення антипольської коаліції в союзі з Україною. Згодом, під впливом цієї перемоги, у жовтні 1649 р. був укладений компромісний Збрсовський мирний договір, що дав Україні деякі вигоди, переважно з пе-

© Л. І. ВИНОГРОДСЬКА, 1997

результату кордонів з Польщею. Пилявецька битва увійшла в історію народно-визвольного руху 1648—1654 рр. як одна з визначних перемог українських повстанців і як ганебна поразка польсько-шляхетського війська. У цій битві Б. Хмельницький виявив себе талановитим полководцем і стратегом. Він примусив тікати з поля бою численне польське військо, яке залишило під Пилявою майже весь обоз і артилерію. Козаками було захоплено понад 120 тис. віз з майном та 80 гармат.

Де ж відбувалася ця битва? Історики описували її, будували схеми, спираючись на літописи та історичні документи. Але жоден з дослідників не прив'язувався у своїх роботах до місцевості. У 1990—1991 рр. археологічним загоном Інституту археології НАН України і Хмельницьким обласним краєзнавчим музеєм були проведені дослідження в районі с. Пилява, метою яких були пошуки місця Пилявецької битви, а також розкопки залишків замку, в якому перебував штаб Б. Хмельницького під час військових подій¹.

З перших кроків обстеження місцевості навколо с. Пилява, заснованого на початку XVII ст.², (зарах правобережна частина села має назву Олексіївка) виявилось, що за 5 км від нього знаходиться ще одне село з назвою Пилявка, яке існує з XVI ст.³. У більшості джерел битва під Пилявою згадується як «під Пилявцями», іноді містечко називається Пилявкою і зовсім рідко Пилявою⁴. Тому в селі Пилявка і навколо нього теж було проведено обстеження місцевості, але ця версія була відкинута. По-перше, село знаходиться занадто далеко від р. Ікви, по-друге, місцевість навколо села не відповідає історичним описам місця битви. Археологічні дослідження вздовж узбережжя р. Ікви і полів навколо с. Пилява не дали позитивних результатів. Через інтенсивне розорювання полів і створення ставків піднявся рівень ґрунтових вод і на глибині 0,8—1,2 м у шурфах виступала вода, а висота пагорбів тільки за останні десятичрий знизилася на 1,3—1,5 м, що заважало дослідженням стратиграфії у шурфах і робило неможливим збир матеріалу на поверхні. Але, незважаючи на це, зіставлення історичних відомостей опису місцевості, де відбувалася битва з сучасною топографічною малою, навіть урошищ і долин, що й досі збереглися у пам'яті мешканців села, а також знахідки при розрబі торфовищ залишків одягу, людських кісток та предметів озброєння, дозволяють зробити припущення щодо розташування таборів та місця при розрబі торфовищ залишків одягу, людських кісток та предметів озброєння, дозволяють зробити припущення щодо розташування таборів та місця

За історичними відомостями та літописом, для походу під Старокостянтинів було зібрано військо кількістю понад 100 тис., у тому числі 30—40 тис. селян і 16 тис. козаків М. Кривоноса. Крім цього, з ними було 600 татар і мали прибути ще близько 20 тис. З Маслового Ставу, що над Росавою, де збиралася козацька загона, військо на чолі з Б. Хмельницьким вирушило через Паволоч і Хмельницький дорогою на Старокостянтинів. Але Б. Хмельницький не повів військо на Старокостянтинів, а зупинився за 25 км від нього, поблизу містечка Пилява, на правому березі р. Ікви. Річка в цих місцях широко розливалася у стави та болота. Сам Б. Хмельницький разом із старшинами розташувався у Пилявецькому замку, а головний табір поставив вище за течією Ікви, на височині, яку оточували долини і рівчики, вкриті байраками. Це місце знаходилося над греблею, на відстані 1 милі (1,609 км) від неї. Табір М. Кривоноса, який захищав підступ до замку, Б. Хмельницький розташував на лівому березі Ікви. На правому ж березі річки, вище головного табору, у кущах і болотах заховалися селянські загони, що повинні були захищати броди і переправи. Підступи до основного табору закривала гребля, біля якої стояла козацька застава і були насипані шанці. Артилерія основного табору тримала під прицілом греблю. З тилу табору проходила дорога на Меджибіж, якою мусили прибути татари. Таким чином, Хмельницький вибрав для розташування табору вигідне місце, залишивши полякам лівий берег Ікви зі складним рельєфом, на якому не було придатного місця ні для розташування табору, ні для розгортання бойових дій важкої кінноти, що була головною силою у польському війську. Це було важливим стратегічним рішенням, оскільки більшість у полках Богдана Хмельницького складала піхота. Відповідно до плану битви треба було польське військо від Старокостянтинова за-

манити до Пиляви і дати їм бій у несприятливих умовах. Для цього до Старокостянтинова був надісланий загін козаків на чолі з М. Кривоносом нібито захищати місто. Козаки тримали оборону, але у поле битися не виходили. Після другого дня оборони, коли польське командування вирішило брати місто штурмом, виявилось, що вночі козаки залишили його і втекли до Пиляви. Цей стратегічний маневр Хмельницького подіяв на поляків. Окрилені такою легкою перемогою польські офіцери вирішили переслідувати козаків, хоча Д. Заславський і деякі інші командири наполягали на тому, щоб чекати українське військо під Старокостянтиновим у вигідному для бою місці. Уранці 21 вересня поляки зупинилися на лівому березі р. Ікви за милю від греблі, заклавши табір «в мілю в обводі» серед балок і пагорбів, майже не укріпивши його. На підступах до греблі вони зробили заставу і насипали шанці. Але не встигли ще закласти табір, як воєвода Я. Тишкевич почав сутичку з козаками за греблю. Протягом дня вона переходила з рук у руки, поки польські командири Лашць і Корецький з загоном не перейшли річку вище греблі, через броди на ікавських болотах. Там вони зіткнулися з селянськими охоронними загонами, розігнали їх, і, раптово атакувавши, захопили шанці на греблі. Заславський наказав укріпити шанці, посадивши туди піхоту і кінні хоругви для прикриття. Наступного дня, 22 вересня, козаки не розпочинали бойових дій тому, що чекали прибуття допомоги від татар. Польські ж командири ніяк не могли домовитися: де і як розпочинати битву. Тому в цей день виходили битися на двобій з поляками. Увечері до козацького табору підійшли татари, яких зустріли великим гомоном і стрільбою з гармат і мушкетів. Це було чути у польському таборі і психологічно вплинуло на бойовий настрій поляків, тому що вони боялися татар.

Зранку 23 вересня, одночасно з правого берега — основного табору і з табору М. Кривоноса, що містився на лівому березі р. Ікви, українські полки розпочали наступ. Польське військо чекало козацьку кінноту на полі бою, але хтось з молодих офіцерів віддав наказ атакувати і всі кинулись назустріч кінноті М. Кривоноса, розбігаючись по балках та рівчаках. Частина війська попрямувала на правий берег через броди і почала битися з селянськими загонами на ікавських болотах. Б. Хмельницький послав полки основного табору разом з татарами на польські шанці, що стояли на правому березі, а з табору ім допомагала артилерія. Цікаві дані про розташування таборів та бойові дії містяться в описі бою під Пилявою Д. Заславського: «Противник, з'єднавшись з татарами, почав наступати з протилежного боку на Сандомирський і Мазовецький полки і піхоту, які в шанцях дві ночі стояли. Противник захопив шанці і піхоті і кінноті зробив немалу шкоду. Часть загнали на переправу, де татари нас рубали, а козаки били з націлених гармат, тому що це було під козацьким табором»⁵. Захопивши греблю, козаки розпочали наступати на польські шанці на лівому березі Ікви, де стояла піхота, гусарські полки і артилерія, що загрожувало безпосередньо польському таборові. У цей час кіннота, яка зав'язала бій з козаками у балках та байраках, була в більшості оточена і знищена. Так закінчився третій день битви. Увечері Д. Заславський зібраав нараду і вирішили вночі відступити, але це був не відступ, а безладна втеча. Усе майно і обоз залишилися у таборі. У цій битві загинуло багато поляків, які були поховані у кургані біля греблі. Так близькуше для української армії закінчилася битва під Пилявою.

Звернемося зараз до мап місцевості, де, на нашу думку, відбувалася битва і спробуємо прив'язати історичні відомості до сучасного вигляду місцевості (рис. 1). На сьогодні вона значно змінилася. Збереглася репродукція гравюри XIX ст., де зображені місце битви збоку села (рис. 2). Це краєвид лівого берега р. Ікви, на якому помітні досить стрімкі пагорби і глибокі балки, які зараз стали положистими. Але у пам'яті старожилів збереглися історичні назви, що пов'язуються з Пилявецькою битвою. На правому березі р. Ікви, на відстані 1,5—1,8 км від Пилявецького замку (місце, де він знаходився, збереглося, що дас реальний орієнтир) уверх за течією розташована височина, яка має у народі назву «Бутова». Тут, за легендою, стояв табір Б. Хмельницького. «Бутова» височина підноситься над старою греблею, що існує, за переказами, з давніх часів. Через цю греблю раніше проходила дорога на Старокостян-

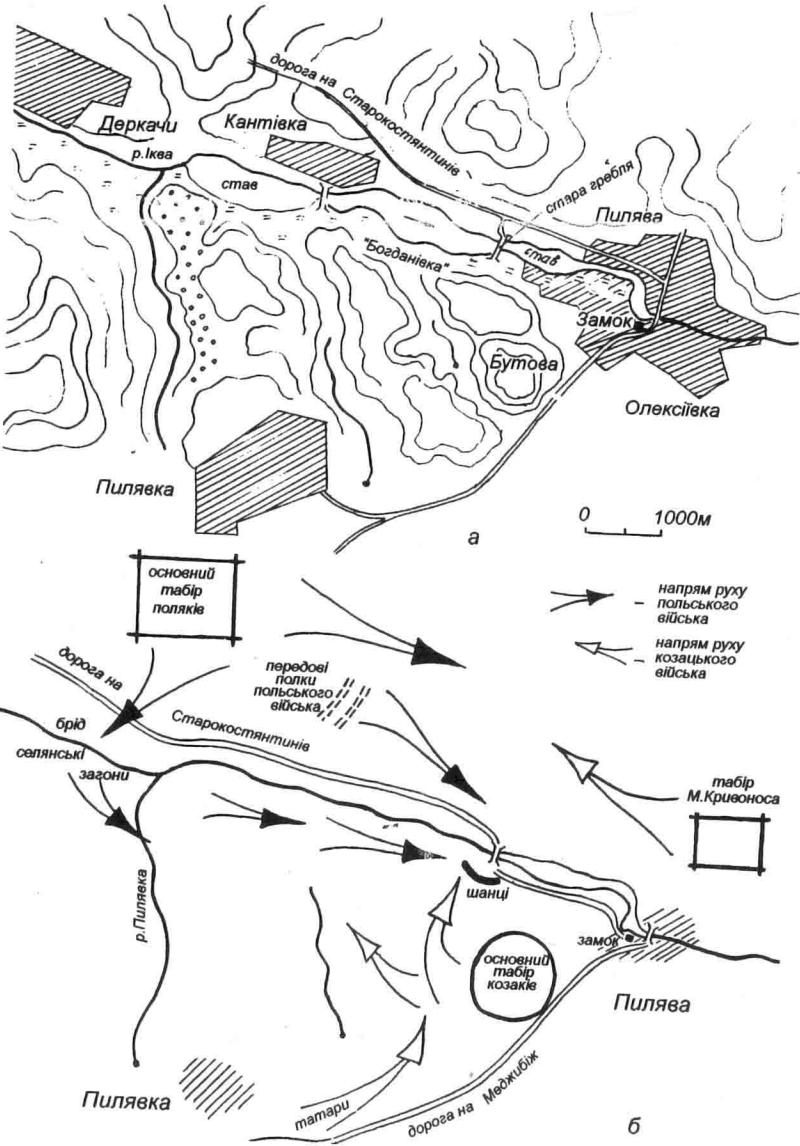

Рис. 1. План місцевості, де відбувалася битва: а — сучасний план; б — схема розташування військ на плані місцевості.

тнів. Відстань від греблі до височини близько 2 км, тобто приблизно 1 миля, як описується у джерелах. Височина панує як над правим, так і лівим берегами р. Ікви. Це мало велике значення у стратегічному плані під час бойових дій, тому що давало можливість огляду обох берегів. У той же час, з передової позиції табору обстрілювалася гребля, через яку могли почати наступ поляки, а також контролювалася дорога зі Старокостянтина, що прямувала

Рис. 2. Місце бою Б. Хмельницького з поляками під Пиливцями на гравюрі XIX ст.

через греблю до замку. З боку замку височина оточується глибокою балкою, а з протилежного — відділяється широкою долиною, що має назву «Богданівка» і якою, за переказами, почало наступ козацьке військо. З тілу височини проходить дорога до сіл Пиливка і Карпівка, яка нещодавно мала напрям на Меджибіж. У ті часи, мабуть, саме нею повинна була прибути татарська орда. Як бачимо, ця височина була ідеальним місцем для розташування табору і, мабуть, Хмельницький це теж побачив. Біля місця, де стояв Пиливський замок, знаходиться ще одна гребля, яка разом з попередньою створюють Пиливський став, води якого підходять під саме замчище. Ймовірно, ця гребля існувала і в ті часи. На лівому березі був розташований табір М. Кривоноса, який разом з головним табором контролював підступи до замку.

За 3—3,5 км від старої греблі вверх за течією р. Ікви були відомі ікавські болота і, мабуть, за ними знаходився брід, що охоронявся селянськими загонами під час битви. Зараз у цих місцях збудовано нову греблю і ставки для розведення риби. Напередодні Великої Вітчизняної війни на цих болотах виготовлювали торф. Очевидці розповідають, що з глибини 3—4 м разом із торфом витягували людські кістки, залишки одягу та залізні речі. У 80-ті рр., коли будували котлован під став, теж знаходили багато речей і кісток. Саме в цьому місці в Ікву впадає маленька річка, що бере початок під с. Пиливкою. Можливо, саме вона мала назву Пиливка і на ній виникла сутінка між селянськими загонами, що охороняли брід, і польською кіннотою, яка переважала через нього на правий берег Ікви у перший день битви. Про це згадується в деяких джерелах, тому і виникає плутанина з назвою річки⁶. Стара гребля неодноразово перебудовувалася. У XVIII—XIX ст. поряд з нею стояла корчма, у ставку і досі знаходять фрагменти скляного та керамічного посуду. Біля греблі у 70-ті рр. був виявлений кістяк людини з наконечником стріли в грудях, а в ставку мешканець села знайшов шаблон (ятаган) з хвильстям лезом, яку згодом використовував для подрібнення трави. Тривалий час поряд з греблею знаходився курган, у якому, мабуть, були поховані загиблі поляки. Але, з перебудовою греблі це місце розоране і на ньому зроблено кар'єр для видобутку глини.

На лівому березі р. Ікви, майже за 2 км від греблі, вище за течією, знаходить височина (поблизу с. Кантівка, що виникло у XVIII ст.), на якій, мабуть, стояв табір поляків, а біляже до греблі розташувались їх передові полки і артилерія. Наше припущення не суперечить джерелам, за якими польський табір був влаштований за милю від греблі⁷.

Таким чином, за нашим припущенням, Пиливецька битва відбувалася: на

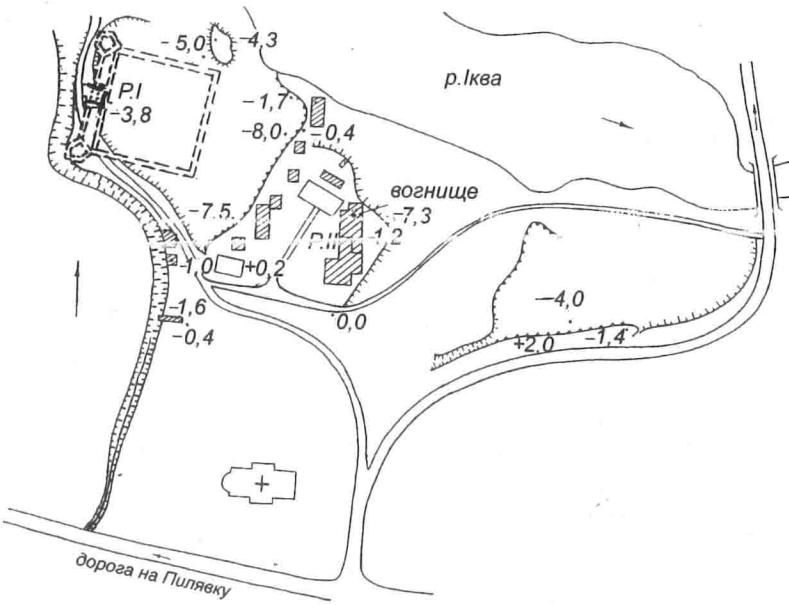

Рис. 3. Схематичний план замчища в с. Пилява з позначенням розкопів та місця положення на ньому замку (план замку за Є. Сіцінським).

лівому березі р. Ікви між сучасними селами Кантівкою і Пилявою, де зустрілися важкі кінні полки поляків з кіннотою М. Кривоноса і татар; на правому і лівому берегах Ікви в районі старої греблі, де воювала козацька піхота татарі з польськими полками, що знаходилися у шанцях; а також на правому березі вище греблі, на ікавських болотах, що зараз перетворилися на торфовища, де зустрілися селянські загони з польською кіннотою, яка переправилася на правий берег через броди. Загальна площа місця битви і тaborів становила близько 8×10 км (рис. 1). Але всі ці припущення вимагають археологічних доказів, які можливо дістати тільки за допомогою комплексного дослідження (аерофотозйомки, глибокого буріння на торфовищах та ін.).

Деякі історики розташовують основний табір козаків нижче замку, а табір М. Кривоноса навпаки, значно вище, у районі, де, за нашим припущенням був польський табір. За цією версією виходить, що гребля, за яку розгорнулася битва, повинна була знаходитися біля замку, в якому стояв штаб Б. Хмельницького, і табір М. Кривоноса не мав можливості захищати замок з лівого берега. Це наражало ставку на небезпеку тому, що замок стояв біля самої води. З другого боку, якщо табір М. Кривоноса був розташований біля с. Кантівка, то польська кіннота не могла перейти річку бродом в районі боліт, про що згадується в джерелах, тому що цьому заважали б козаки М. Кривоноса. Та і за джерелами табір Кривоноса стояв навпроти замку. Звертаючи увагу на все це, зазначимо, що пропонований нами варіант локалізації місця Пилявецької битви найбільше відповідає опису місцевості і бойових дій історичних джерелах і навіть у сучасному вигляді ця місцевість показує, наскільки талановито було вибране Б. Хмельницьким місце для битви. А враховуючи ще його стратегічні і тактичні маневри та безвідповідальність польських командирів, можна сказати, що перемога у битві була забезпечена

Крім обстеження узбережжя р. Ікви у пошуках місцезнаходження битви були проведені археологічні розкопки в самому с. Пилява (Олексіївка) на замчищі, де колись стояв замок, в якому зупинився Б. Хмельницький під час бойових дій.

За історичними даними, на місці с. Пильва (Олексіївка) існувало колись

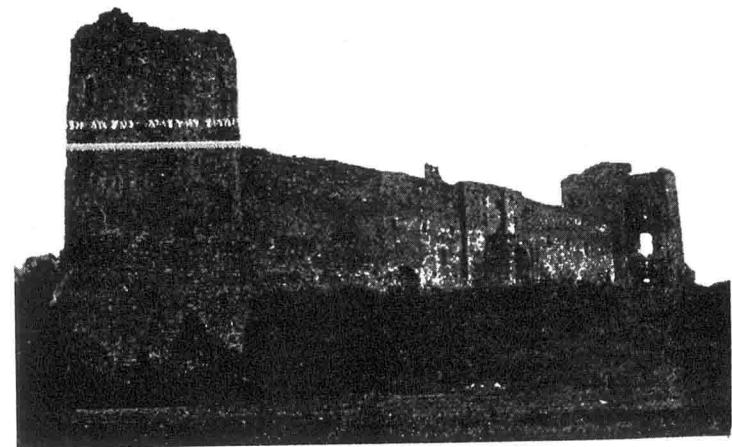

Рис. 4. Вид на замок з лівого берега р. Ікви. Малюнок XIX ст.

с. Голечинці, знищенню татарами⁸. Від нього залишилось велике замчище на високому правому березі р. Ікви, у центрі Пиляви, в урочищі під назвою «Огорудок». Замчище площою 140×140 м мало підквадратну форму з залишками засипаних ровів, а з заходу і сходу знаходилися два проїзди⁹. На початку XVII ст. ці землі належали Ядвізі Белзькій із Бучача, яка подарувала їх римсько-католицькому домініканському Мораховському монастирю. Грамотою польського короля Владислава IV від 20 травня 1640 р. монастирю було дозволено заснувати на цих землях містечко Пиляву і доручено прокураторові монастиря Августину Патриківському збудувати фортецю для збільшення в цьому краї, яке піддавалось частим нападам татар, оборонних пунктів¹⁰. У цьому ж році у Пиляві було збудовано замок і костьол.

Замок розташовувався у північно-західній частині замчища, яке в 70-ті рр. було знищено (понад 2/3) кар'єром для видобутку щебеню (рис. 3). Разом з замчищем були знищені і залишки Пилявського замку, хоча ще на початку ХХ ст. від нього зберегалися дві башти і частина північно-західного муру з будівлею, що до нього прилягала (рис. 4; 5). Замок був квадратний у плані зі сторонами 50 м довжиною. Уся площа замку займала близько 0,5 га. За описом Є. Сіцінського¹¹, у першій чверті ХХ ст. від замку збереглася північно-західна частина з двома п'ятигранными баштами і муром між ними. До муру прилягав двоповерховий будинок 50 м довжиною і 10 м шириною. По середині будинку знаходилася в'їзна брама «з ганком» над пройздом. Зовнішні стіни будинку не мали вікон, а тільки амбразури, розташовані посередині (по 3 з кожного боку брами), а зверху і знизу — стрільниці. П'ятигранна башта у північно-західному куті була триповерхова з четвертим підвальним поверхом, який був ширше попередніх. Кожний поверх мав п'ятигранне склепіння. Чотири грані, що виходили за стіни замку, були завдовшки 4 м, а п'ята, що прилягала до рогу замку, — 5,7 м. У двох верхніх поверхах були вікна, а у нижньому — амбразури і дуже вузькі стрільниці (шириною ззовні 8 і заввишки 20 см). У цій башті частково збереглися, зроблені в стіні, кам'яні сходи. Друга башта була подібна до першої, але збереглася гірше. З північно-західної сторони замок оточував глибокий рів, на дні якого текла річка, що впадала в р. Ікву. Зараз цей рів перетворився в напівзасипаний яр, на дні якого в дощове літо тече невеличкий струмок. Зі схилів яру під час дощу іноді вимиває людські кістки. Наприкінці XIX ст. з боку подвір'я у пройзді ще були помітні ходи в засипані підвали будинку, а на подвір'ї зберігся хід з кам'яні-